
ТРАНСФАРМАЦЫЯ СЯДЗІБНАГА ТОПАСУ Ў БЕЛАРУСКАЙ ЛІТАРАТУРЫ XVIII–XIX СТАГОДДЗЯЎ

Калі сярэднявечная літаратура сцвярджала ўладу над чалавекам грамадзянскай супольнасці і агульнасці, то Новы час вызначыўся няўхільным ростам самасвядомасці асобы, адчуваннем сваёй індывідуальнасці, разуменнем значнасці ўласнага інтэлектуальнага і эмацыянальнага вопыту. З паглыбленнем суб'ектыўнага, аўтарскага пачатку, з паступовай дэмакратызацыяй літаратуры ў мастацкі свет усё больш трывала ўваходзіць вобраз шляхецкай сядзібы, Дому, з якім звязана прыватнае, аўтаномнае быццё чалавека. У шляхецкіх фальварках працякала жыццё большасці літаратурных твораў і іх чытачоў, тут перакрыжоўвалася грамадска значнае і асабістае і таму натуральна, што шляхецкая сядзіба неўзабаве робіцца адным з асноўных топасаў літаратуры Беларусі XVIII–XIX стагоддзяў. Прастора шляхецкага двара ўяўляла сабой замкнёную мадэль свету, якая нараджала пэўныя настроі і спецыфічнае светаадчуванне, фарміравала адпаведныя тыпы герояў твораў, а прынцыпы сужыцця яе насельнікаў вызначалі стэрэатыпы паводзін персанажаў і псіхалагічную матываванасць іх учынкаў. Письменнікамі яна бачылася ўвасабленнем натуральнага ладу жыцця і адметнай філасофіі прыроды, захавальніцай сямейна-радавых каштоўнасцей і нацыянальных традыцый, з ёю ўрэшце былі звязаны цёплыя асабістыя ўспаміны. Усё гэта робіць магчымым разглядаць сядзібны топас як канцэптuallyны кампанент мастацкіх твораў, які дазваляе выявіць філасофскую і ідэяна-эстэтычную скіраванасць беларускай літаратуры.

У апошняй частцы сваёй працы «Формы времени и хронотопа в романе» М. М. Бахцін сярод дробных хранатопаў вылучыў і хранатоп шляхецкай сядзібы, падкрэсліў яго знакаваасць і тыпалагічную ўстойлівасць. Сучасны расійскі літаратуразнаўца В. Шчукін, прааналізаваўшы мастацкія творы рускіх письменнікаў XIX – пачатку XX стагоддзя, па аналогіі з ужо звыклым «пецябургскім тэкстам» прапанаваў тэрмін «сядзібны тэкст», які актыўна выкарыстоўваецца і даследуецца расійскім літаратуразнаўствам. В. Шчукін вылучыў шэраг устойлівых семантычных комплексаў, сюжэткампазіцыйных, прадметна-вобразных і стылістычна-паэтычных шаблонаў, спецыфічных для сядзібнага топасу. Сярод іх варта адзначыць такія тыпалагічныя рысы, як прысутнасць пастаральна-ідылічнага кампанента, апеляцыя да архетыпа страчанага Раю, замкнёнасць хранатопу, рэтраспектыўнасць, лірызацыю і меланхалічную танальнасць аповеду [10].

Аналіз асноўных варыянтаў адлюстравання шляхецкай сядзібы ў літаратуры Беларусі дазваляе весці гаворку пра асаблівасці ўвасаблення гэтага вобраза ў межах розных мастацкіх кірункаў і стыляў XVIII–XIX стагоддзяў.

Кожная мастацкая сістэма, зыходзячы з уласных ідэйна-эстэтычных пазіцый, па-рознаму выстаўляла свае акцэнты і прапаноўвала сваю спецыфічную трактоўку. Адметнасць функцыянавання сядзібнага топасу абумовіў полістылёвы характар беларускай літаратуры, адначасовае існаванне ў ёй разнародных структур і розных культурных моў, што было выклікана адпаведнай гісторыка-культурнай сітуацыяй.

У літаратуры класіцызму шляхецкая сядзіба часцяком была ёмішчам кансерватызму, невуцтва і самадурства. Сваім ваяўнічым сарматызмам яна супрацьстаяла прагрэсіўным намаганням дзеячаў-рэформатараў і таму падлягала крытыцы і высмейванню. Так, у камедыі Ф. Багамольца «Шлюб з календара» Варшава паўстае як увасабленне прагрэсу, перадавой думкі, еўрапейскай культуры і палемічна проціпастаўлена шляхецкай сядзібе, якая бачыцца асяродкам патрыярхальнасці і адсталасці. Красамоўным прадуктам шляхецкага правінцыйнага жыцця выступае пан Старушкевіч, які са старога патрапанага календара пазычае і гаспадарчыя сакрэты, і прыдатны для шлюбу дачкі дзень. Добрым дарадцам у разуменні жыццёвых падзей і прыняцці рашэнняў з'яўляецца не менш стары соннік, які, дарэчы, карыстаецца вялікай запатрабаванасцю і ў бліжэйшага суседства Старушкевіча. Шляхціц-рэтраград упарціцца шлюбу дачкі з афіцэрам Эрнэстам таму, што той немец і, на яго думку, па гэтай прычыне не можа быць шляхціцам: *Але ж што гэта ў іх за шляхецтва? Польская шляхта, гэта аснова, гэта праўдзівае шляхецтва* (Тут і далей пераклад наш. – І. Б.) [12, s. 60]. Нечаканым адкрыццём для Старушкевіча было тое, што і сярод немцаў ёсць такія ж самыя каталікі, як і палякі. Ён патрабуе абавязковага следавання старым правілам: *Мы не павінны кідаць звычаі нашых дзядоў-прадзедоў* [12, s. 67]. Гэтымі даўнімі звычаямі Старушкевіч абгрунтоўвае сваю дэспатычнасць. Напрыклад, жонцы-нябожчыцы пасля шлюбу дазвалялася размаўляць з іншымі мужчынамі толькі коратка і толькі ў ягонай прысутнасці.

У творы перадавыя асветніцкія павевы сутыкнуліся з інерцыяй традыцыі, патрыярхальшчынай, якія раўназначны цемрашальству і ўспрымаюцца як тормаз паступальнага грамадскага развіцця. Нават пакаёўка Агата, выгадаваная ў Варшаве, выглядае значна больш прагрэсіўнай і адэкватнай часу асобай, чым шляхціц Старушкевіч. У камедыі ўсяляк ухваляюцца еўрапейскія ўплывы, а варшавянка пані Бывальская сцвярджае, што без дабраторнага ўплыву чужаземшчыны *Польшча была бы бязлюднай пустэчай, і заставалася б уранейшым грубіянстве* [12, s. 70]. Вобраз Старушкевіча быў намаляваны аўтарам настолькі трапна і разам з тым сатырычна, што камедыя выклікала ў грамадстве палеміку і нават нарадзіла меркаванне, што востра выпісанымі адмоўнымі персанажамі яна «szkodzić honorowi Narodu naszego». Аўтар вымушаны быў суправадзіць наступныя выданні твора ўласнай прадмовай, у якой, абараняючы сваю п'есу, нагадаў пра выхаваўчую мэту камедыі і пад-

крэсліў, што ў кожнага народа сустракаюцца падобныя адмоўныя праявы. Старушкевіч жа ўяўляе сабой чалавека без належнага выхавання, які за дзясяткі гадоў заняцця зямлёй і гаспадаркай не бачыў іншага горада, апроч таго, дзе адбываліся яго сеймікі. Ці ж не знойдзем мы яшчэ і сёння такіх у далёкіх куточках нашай краіны [12, s. 2].

Літаратура класіцызму стварыла і больш небяспечныя тыпы правінцыйных шляхціцаў, якія не толькі жывуць па старых календарых і перашкаджаюць дочкам на шляху да сямейнага шчасця. Грамадскі ідэал такіх асоб застаўся ў саскіх часах, калі чалавек еў, нічога не рабіў і меў поўную кішэню, а сёння яны адкрыта процістаяць прагрэсіўным грамадскім пераменам, якія здзяйсняюцца ўрадавымі коламі дзяржавы. Падобны вобраз кансерватара, як аднаго з тыповых прадстаўнікоў шляхецкіх сядзіб, створаны Ю. У. Нямцэвічам у камедыі «Вяртанне пасла». Гэта стараста Гадульскі, які вядзе зацятую спрэчку з прыхільнікамі палітычных перамен, з сямействам пана Падкаморага. Для яго непрымальныя рэфарматарскія рашэнні Сейму, скасаванне старых грамадска-палітычных норм, а знішчанае славуце *liberum veto* бачыцца яму як *zrenicę wolności*. Гадульскі слепа ўхваляе мінуўшчыну: *Я, які ніколі не чытаў, ці, прынамсі, мала, ведаю, што лепей так, як даўней бывала* [15, s. 21].

У выніку жанравых асаблівасцяў прыведзеных драматургічных твораў пісьменнікаў-класіцыстаў шляхецкія сядзібы не прадстаўлены на матэрыяльна-канкрэтным узроўні, а хутчэй прысутнічаюць у творах імпліцытна. Постаці адмоўных герояў п'ес з'яўляюцца знакавымі і яскрава прэзентуюць кансерватызм і адсталасць правінцыйнага шляхецкага жыцця, ідэал якога месціўся ў ідэалогіі сарматызму.

Калі ў творах класіцыстаў рэпутацыя шляхецкай сядзібы сумніўная і падлягае шаржыраванню і крытыцы, а лакаматывам прагрэсу выступае горад і сталіца, то сентыменталісты ў сваіх творах пераставілі акцэнт з дакладнасцю наадварот, што засведчыў Ф. Карпінскі ў праграмным вершы «Вяртанне з Варшавы на вёску». *Што выйграў я, кінуўшы вёску ў даліне?* – пытаецца лірычны герой верша. Ён з сумам адзначае, што ў сталіцы, гонячыся за прывідам шчасця, ледзь не забыўся на тыя духоўныя арыенціры, якія вызначаюць жыццё сумленнага і прыстойнага чалавека. Як адзначае Т. Касткевіч, галоўным асяродкам класіцызму была Варшава, а сам кірунак узведзены ў ранг афіцыйнай культурнай праграмы, звязанай з шэрагам рэформ, якія праводзіў кароль і яго атачэнне. Адметнасцю сентыменталізму было тое, што большасць пісьменнікаў гэтага кірунку не была звязана са сталічным літаратурным жыццём, каралеўскім літаратурным асяродкам, а развівалася ў радыкальных палітычных колах або ў правінцыі [14, s. 202]. Шляхецкая сядзіба ўсведамлялася сентыменталістам тым месцам, дзе толькі і магчыма было на ўлонні прыроды, сярод атачэння сям'і і блізкіх суседзяў-сяброў захаваць сваю чалавечую сутнасць і натуральныя дабрачыннасці. *Мне жыць бы на вёсцы, у хаце*

той простаі, // Абы толькі хлеба было ў ёй дасталь. // Быць вольным хачу, не згінацца ў наклоне...// Хадзіць сабе з плугам па ўласным загоне... – марыць Ф. Карпінскі [5, с. 62]. Такому погляду на гарманічнае і правільнае жыццё чалавека спрыялі і важныя для сентыменталізму ідэалагемы «натуральнага чалавека», «натуральнага жыцця», «вяртання да вытокаў».

З шляхецкай малой сядзібай звязвалі свой ідэал шчасця і іншыя паэты. Для А. Нарушэвіча гэта *Малы фальварак, невінны нікому // Малы садок, малы столік ў дому*. Сентыменталісцкая традыцыя настойліва праводзіць ідэю «шчасця ў абмежаванні», якая дапамагае захаваць у некранутым выглядзе чыстую і цнатлівую душу. Шчасце ў малым, свядомае стрымліванне жаданняў і патрэб чалавека прапагандуе Я. Чачот: *Маленькая вёсачка // Іладная жоначка // Калі б мог мець калі, // Не ведаў бы бяды* [Цыт па : 17, с. 206]. Паказальна, што прыярытэт у мастацкай літаратуры аддаваўся невялікаму, нават цеснаму шляхецкаму дому, што насіла канцэптуальны характар, бо павінна было падкрэсліваць сардэчную лучнасць усіх яго мяшканцаў і проціпастаўляць малы, але населены блізкімі людзьмі і абагрэты пачуццямі свет, бясконцай і халоднай прасторы. У гэтай сувязі варта прыгадаць вершы «Супакоенасць у хатнім зацішку», «Сяброўская песня пры келіху» Ф. Карпінскага, «Да маіх сяброў у маёй хатцы», «Да сябра» Я. Ясінскага. Міфалагема хаткі, утульнай малой сядзібы, якая лучыць сардэчных прыяцеляў, прысутнічае ў паэзіі паэтаў пазнейшага часу – Я. Аношкі, Я. Чачота, Т. Лады-Заблоцкага, У. Сыракомлі.

Сентыменталізм, які сцвердзіў культ прыроды, паказаў самакаштоўнасць чалавека, яго індывідуальнага пачуццёвага вопыту, перадаў многія свае мастацкія дасягненні і творчыя адкрыцці рамантызму, але ідэйна не вычарпаў сябе, не знік з літаратурнага жыцця Беларусі, а працягваў сваё далейшае самастойнае існаванне. Цеснае перапляценне генетычна блізкіх мастацкіх кірункаў, рамантызму і сентыменталізму, якое часам магло назірацца ў межах аднаго літаратурнага твора, вызначыла адметнасць літаратурнага жыцця Беларусі першай паловы XIX стагоддзя. Менавіта ў літаратурных тэкстах гэтых стылёвых кірункаў пералічаныя вышэй тыпалагічныя складнікі сядзібнага топасу набылі найбольшую акрэсленасць і паўнату мастацкага ўвасаблення. Адрознасць у трактоўцы сядзібнага топасу абедзвюма ідэйна-эстэтычнымі сістэмамі можна заўважыць толькі ў настройх і акцэнтах. Характэрныя сядзібнаму топасу рысы ўзмацняліся рамантычным двухсвеццем, тугой па інакшай, лепшай рэальнасці, зыходам у свет мараў і ўспамінаў, паглыбленнем у гісторыю, якая падавалася антынамічнай сучаснасці.

Не засяроджваючыся на эмпірычным аднаўленні дэталей сядзібнага побыту, пісьменнікі гэтага перыяду імкнуцца перадаць у творах духоўную атмасферу шляхецкага двара. Паказальна, што ў тагачаснай літаратуры дастаткова вялікі корпус твораў, звязаных з так званай успамінальнай прысутнасцю аўтараў, у якіх падзеі адбываюцца ў часы дзяцінства або маладосці

пісьменнікаў, 20–30 год таму (Я. Баршчэўскі, І. Ходзька), або аддалены ад іх не толькі ў часе, але і ў прасторы (А. Міцкевіч, І. Яцкоўскі). Апрача таго, гэта настальгічны ўспамін аб шчаслівейшых часах пісьменнікаў з досыць цяжкім асабістым лёсам. На драматычны характар жыццёвых абставін беларускіх творцаў у свой час звярнуў увагу Г. В. Кісялёў, калі складаў зборны біяграфічны партрэт беларускага пісьменніка XIX стагоддзя [6]. Такім чынам, сядзібны топас у многіх творах беларускай літаратуры таго часу разгортваецца не ў рэальным часе, а існуе ў прасторы Памяці і, натуральна, гэта ўзмацняе ідылічна-настальгічны складнік сядзібнага топасу, яго пастаральнасць. Характэрнымі выглядаюць радкі Я. Баршчэўскага, значная частка жыцця якога прайшла па-за роднымі мясцінамі: *О, салодкія ўспаміны забаў і звычаяў роднай зямлі!.. Навек застануцца яны ў памяці. Яны – наймілейшая забава самотным думкам; па іх сумуе, як выгнанніца з раю, заклапочаная душа* [2, с. 167].

Найбольш поўнае літаратурнае ўвасабленне шляхецкага сядзіба атрымала ў паэме А. Міцкевіча «Пан Тадэвуш». Маёнтак Сапліцова як «мікракосмас даўняе Літвы» ва ўсёй мастацкай дасканаласці рэпрэзентуе характэрныя сядзібнаму топасу рысы: вышэйшую ступень ідэалізацыі і эстэтызацыі сядзібнага побыту, еднасць з прыродай і навакольным светам, ураўнаважаны, спакойны лад жыцця яго жыхароў, якія адзначаны адданасцю традыцыі і вышэйшага кшталту патрыятызмам, элегічна-настальгічны настрой і рэтра-спектыўнасць аўтарскага аповеду.

Архетыпнай асновай сядзібнага топасу была міфалагема хрысціянскага Раю або антычнай Аркадыі як ідэальнай прасторы. Ідылічнае светаадчуванне, пастаральнасць – устойлівая рыса, сутнасная аснова «сядзібных» твораў. Варта адрозніваць пастараль як жанр і як светаадчуванне. Перш-наперш, гэта адлюстраванне натуральнай прастаты і спакою патрыярхальнага сядзібнага жыцця, суразмеранага з прыроднымі цыкламі. Пра паэму А. Міцкевіча філосаф і літаратуразнаўца У. М. Конан адзначыў, што гэта «творча-мастацкая сублімацыя, пераўтварэнне тугі па радзіме ў яркія мастацкія карціны сельскага раю... Паэтычны шляхецкі эпас “Пан Тадэвуш” – хутчэй класічная ідылія з мноствам пастаральных сцэн, чым драма, у ёй дамінуюць гарманічныя вобразы сельскага побыту беларускай шляхты» [7, с. 222–223].

Міхал Бахцін як адну з асаблівасцей ідыліі вылучыў «спалучэнне чалавечага жыцця з жыццём прыроды, адзінства іх рытму, агульную мову для з’яў прыроды і падзей чалавечага жыцця. Бясспрэчна, у ідыліі гэта агульная мова ў большай сваёй частцы стала чыста метафарычнай...» [3, с. 375]. У ідылічным сядзібным топасе з прыроднымі рытмамі звязана асвятленне важнейшых анталагічных пытанняў чалавечага існавання. Напрыклад, натуральнасць жыцця і смерці ў сядзібнай прасторы паказана ў аповесцях І. Ходзькі «Домік майго дзядулі» і «Смерць майго дзядулі». Гэтыя творы аўтабіягра-

фічныя, пісьменнік ажыўляе спадчынную сядзібу, дзе прайшло яго дзяцінства, настальгічна паказвае архаічнае жыццё папярэдніх пакаленняў і смуткуе з нагоды ўжо згаслага пакалення той ніжэйшай і бяднейшай шляхты, якая ў сваіх сціплых сядзібах сярод паўсюднага сапсавання нораваў, нібы ў тайным схроне, захоўвала набожнасць, пачцівасць і чысціню сумлення [13, s. 9]. Жыццёвую філасофію гаспадара маёнтка, дзеда пісьменніка Мацея Відманта, вызначае пакорлівасць лёсу і правідэнцыялізм, асаблівае стаўленне да жыцця як Божага дару і разуменне смерці як натуральнай непазбежнасці з надзеяй на будучае ўваскрашэнне. Пра адзінства жыцця і смерці сведчыць у аповесці сакральная дэталі: драўляная труна, загадзя падрыхтаваная дзедам, па старадаўняму звычайу напаўняецца зернем, сімвалам уваскрашэння праз смерць. Калі загадам дзеда яе спускаюць з гарышча на дол, яна, як знак-папярэджанне, аказваецца пустой: *Зернетка за зернеткам выцякала з труны, і разам выцякала дзень за днём маё жыццё; вось нарэшце дом свабодны. Гатовы, чакае свайго жыхара* [13, s. 116]. Сваім натуральным ходам жыццё прыходзіць да канца, а пастаральна-ідылічны ідэал патрыярхальнага шляхціца-хрысціянна зафіксаваны на яго надмагільным камяні: *Жыў пачціва! Верыў шчыра! Памёр спакойна!* [13, s. 137].

Ідэяна-змястоўнае напаўненне сядзібнага топасу вызначае бінарнасць прасторавых, часавых, культурных апазіцый: унутранае–знешняе, замкнёнае–адкрытае, мінулае–сучаснае, прырода–цывілізацыя, вёска–горад, якія асэнсоўваюцца ў адпаведнасці са светаадчуваннем рамантызму і сентыменталізму. Для рамантычнай традыцыі канцэптually важным выглядае перакрываўанне міфалагем Дарогі і Дому. Этымалагічна словы *сядзіба*, *маёнтка*, а таксама адпаведныя ім лексемы ў рускай і польскай мовах – *усадьба*, *имение*, *majątek* – узыходзяць да паняццяў *сядзець* і *мець*, што падкрэслівае аседласць жыцця, укаранёнасць у зямлю, якая пачынае лічыцца сваёй, спадчыннай, наяўнасць сфарміраванай сістэмы норм і правіл. Шляхецкая сядзіба паказваецца пісьменнікам як асобны мікракосмас, дзе гаспадар выступае стваральнікам уласнага свету і спарадкуе яго па сваіх правілах, што прыпадабняе яго да найвышэйшага Творцы. У адрозненне ад знешняй дынамічнай прасторы гэты свет стабільны, статычны, арганізаваны, што становіцца магчымым у выніку яго замкнёнасці і дастатковай ізаляванасці. У творах Я. Баршчэўскага сядзібы яго дабрачынных гаспадароў, паноў Завальні і Зямельскага, проціпастаўлены вялікаму свету з беспрытульнымі блуканнямі, цеплыня і гармонія чалавечага Дому – бясконцай дарозе, якая набывае метафарычны характар і асацыіруецца з жыццёвым шляхам як адвечнай пілігрымкай. Паказальным з’яўляецца параўнанне панам Завальнем яго жылля з портам на беразе мора, а свечка, якую ў непагоду запальвае на падаконніку гасцінны гаспадар, выглядае маяком, што прыцягвае падарожных, запрашае спыніцца і перабыць нягоды ў кутку, дзе яшчэ захаваліся хрысціянскія каштоўнасці. Утульная сядзіба бачыцца

нязбытнай марай аб набыцці спакою і шчасця для многіх пісьменнікаў-выгнанцаў. *Ці сяду я калі ў сціплай ціхай хатцы // Пры родных сваіх дзетках і пры іхняй матцы? // Ці буду ў іх выхоўваць да навук ахвоту, // вучыць любові Бога і пашане цноты?* – шчымліва піша Т. Лада-Заблоцкі [8, с. 284].

Многія беларускія пісьменнікі XIX стагоддзя (Я. Чачот, І. Ходзька, Я. Баршчэўскі, У. Сыракомля, В. Дунін-Марцінкевіч і інш.) з невялікімі шляхецкімі сядзібамі звязвалі свой грамадскі ідэал, які бачыўся ім у мірным сямейным саюзе паміж панамі і сялянамі. Як гаворыць герой названых апавесцяў І. Ходзькі, *хто нам хлеб зарабляе і для нас ў поце чала працуе, то наш брат, то наш сапраўдны дабрадзеі* [13, с. 30]. Асаблівым сэнсам напоўнена сцэна развітання паміраючага Мацея Відманта з сялянамі. Як патрыярх роду, ён бласлаўляе сялян, іх сем'і і гаспадарку, і абяцае паклікаць на суд Божы таго, хто асмеліцца іх крыўдзіць. Не інакш як айцом называюць сяляне маладога Караля Лятальскага ў «Ідыліі» В. Дуніна-Марцінкевіча. Як мадэль ідэальнай сядзібы-дзяржавы прэзентаваны двор старасты ў творы І. Ходзькі «Успаміны квестара». Натуральна, што такая класавая гармонія немагчыма па-за сядзібнай прасторай. Такім чынам сядзібны топас злучаў ідылію чалавечую з ідыліяй грамадскай.

Асаблівае месца ў сядзібным топасе меў касцёл або кляштар. Такое цеснае суседства нагадвала пра адвечныя каштоўнасці і падкрэслівала думку пра роўнасць усіх людзей перад Божым абліччам і вечнасцю. І. Яцкоўскі з далёкага Лондана ў мемуарным творы «Аповесць з майго часу, альбо Літоўскія прыгоды» з задавальненнем прыгадвае ўсеагульны духоўны ўздых, які лучыў прыхаджан усіх саслоўяў падчас штогадовага свята Найсвяцейшай Панны Анёльскай у Нясвіжы: *Калі нехта ў вашым атачэнні не з'яўляецца набожным, накіруйце яго на той фэст у Нясвіж* [11, с. 56]. І. Ходзька заўважае, што жыццё бацькоў і дзядоў было злучана ў сваіх найгалоўных пунктах з рэлігіяй і мела ў сабе *нейкую патрыярхальную набожнасць і цноту* [13, с. 101]. Жыццё сядзібы яго дзеда, Мацея Відманта, асвечана крыжамі Будслаўскага касцёла, якія заўсёды відаць з двара дому.

Сядзібны топас у тагачаснай літаратуры выяўляў аксіялагічную парадыгму традыцыяналісцкага тыпу мыслення. Культурная апазіцыя «вёска – горад», «правінцыя – сталіца», «нацыянальнае – касмапалітычнае» ў літаратуры сентыменталізму і рамантызму прымаюць у параўнанні з літаратурай класіцызму супрацьлеглую трактоўку. Шляхецкі маёнтак кансерватыўны, але ў грамадска-палітычных рэаліях першай паловы XIX стагоддзя гэта асаблівасць мае станоўчыя характарыстыкі. Сядзіба адыгрывала аб'яднальную ролю, лучыла пакаленні, яднала сяброў і суседзяў, паноў і сялян, карміла на дабрачыннай аснове так званых рэзідэнтаў, славілася сваёй «старапольскай» гасціннасцю. Знакавым для сядзібнага топасу з'яўляецца матыў госця, уменне гаспадара прыняць у доме госця-суседа ці далёкага падарожнага. Вялікім попытам і па-

вагай у жыхароў сядзібы карыстаецца здольнасць распавядаць гавэндзы або незвычайныя фантастычныя гісторыі пра падзеі мінулага, пра розныя страхі, ваўкалакаў і заклітыя скарбы, як гэта адбываецца ў творах Г. Равускага, І. Ходзькі, У. Сыракомлі, Я. Баршчэўскага. Патрыярхальны шляхецкі двор падаецца ў тагачаснай літаратуры як засяроджанне старасвецкіх традыцый, захавальнік багатага жыццёвага вопыту папярэдніх пакаленняў, увасабленне нацыянальнай гістарычнай і сямейнай памяці. Старасвецкая шляхецкая сядзіба аб'ядноўвала сямейную гісторыю з агульнанацыянальнай, што лучыла паняцці *род і народ*.

Небагаты патрыярхальны шляхецкі двор у мастацкай літаратуры сентыменталізму і рамантызму быў напоўнены высокім этычным зместам. Гістарычна накіраваная на знішчэнне пад ціскам часу, шляхецкая сядзіба бачыцца з рамантычна-сентыментальным смуткам і падлягала поўнай ідэалізацыі. Паказальная характарыстыка, якую У. Сыракомля даў творчасці І. Ходзькі: «Стоячы на сумежжы дзвюх эпох, Ходзька вельмі шмат памятаў са старасвецкага часу, астатняе ўлоўліваў чуццём мастака і на ўсё ўмеў кінучь такое чароўнае святло любові, што запалоньваў чытача тымі часамі і тымі людзьмі, прымушаючы забывацца, што тая эпоха мінулага мела не адзін свой цёмны бок» [16, s. 12]. Успаміны мінулага, шчаслівых дзіцячых гадоў прымушаюць І. Ходзьку рэфлексаваць: *Дзе ж усё тое падзелася?* Гэта рытарычнае пытанне рэхам паўторана многімі творцамі тагачаснай беларускай літаратуры.

Пасляпаўстанцкая рэчаіснасць прыўнесла ў сядзібны топас істотныя перамены, якія прасочваюцца і ў творах аўтараў, чые творчыя густы былі сфарміраваны пад уздзеяннем ідэйна-эстэтычных прынцыпаў папярэдняй эпохі. Калі І. Ходзьку ў цыкле апавесцей «Апошняя сесія эксдывізіі», «Самавар» і «Вяртанне дзедзіча», створаных у 1840-х гадах, быў уласцівы пэўны гістарычны аптымізм, то ў паэме В. Дуніна-Марцінкевіча «З-пад Іслачы, або Лека на сон» (1868) адчуваецца сцішанасць і інертнасць жыцця шляхецкіх фальваркаў. У апавесцях Ігната Ходзькі ўзмужнелы і ўзбагачаны жыццёвым вопытам дзедзіч вяртаецца ў нанова адбудаваную спадчынную сядзібу. Аптымістычны настрой узмацняўся святочнай жыццесцвярджальнай атмасферай Вербнай нядзелі і Вялікадня, маляўнічымі вобразамі абуджанай прыроды, ды і вяртаецца дзедзіч з маладой жонкай, што ўсё разам з'яўляецца зарукай будучыні шляхецкага дому, неперапыннасці роду ў спадчынных сценах.

Адметна, што і паэма В. Дуніна-Марцінкевіча аднаўляе атмасферу велікоднага свята, але сярод малюнкаў вясновай прыроды адчуваецца восень шляхецкай цывілізацыі, яе немінучы адыход у нябыт разам з былой славай, годнасцю, гуманістычнымі каштоўнасцямі. У гэтым сэнсе назва паэмы «З-пад Іслачы, або Лека на сон» выглядае вельмі дакладнай і перадае адчуванне бесперспектыўнасці і канечнасці шляхецкай ідыліі. Калі ў І. Ходзькі галоўны махляр, з-за якога малады дзедзіч страціў маёнтак, атрымаў належнае пакаранне, то ў В. Дуніна-Марцінкевіча беспрынцыповы дзялок Сабковіч

набірае сілу і з'яўляецца значна больш жыццяздатным у новых варунках, чым яго пачцівыя суседзі. «Тэма разбурэння ідыліі (зразумелай у шырокім сэнсе) становіцца адной з асноўных тэм літаратуры ў канцы XVIII і ў першай палове XIX стагоддзя, – адзначае М. М. Бахцін. – На першы план вылучаецца глыбокая чалавечнасць самога ідылічнага чалавека і чалавечнасць адносін паміж людзьмі». Далей ён працягвае: «Гэтаму наканаванаму на пагібель свету проціпастаўляецца вялікі, але абстрактны свет, дзе людзі адасобленыя, эгаістычна замкнёныя і карысліва-практычныя...» [3, с. 381–382].

З адлегласці часу шляхецкая патрыярхальная сядзіба бачыцца пісьменнікам назаўсёды страчаным Раем або ідылічнай марай аб чалавечай і грамадскай гармоніі. Беларуская літаратура сентыменталізму і рамантызму здолела стварыць прывабныя, узвышана-паэтычныя, ідылічна-настальгічныя вобразы шляхецкай сядзібы. Разам з тым вобразы шляхецкіх сядзіб прасякнуты тужлівымі настроямі, бо асэнсаванне грамадска-палітычных рэалій прыводзіць да разумення таго, што залатыя часы шляхецкіх двароў незваротна прамінулі, але разам з імі адыходзяць і маральна-этычныя каштоўнасці шляхецкай культуры, якім у новым часе няма замены.

Калі літаратура рамантызму была арыентавана пераважна на выяўленне духоўна-культурнага ўзроўню сядзібы, а матэрыяльная канкрэтыка штодзённага побыту, прыродна-ландшафтныя асаблівасці маёнткаў за невялікім выключэннем былі прапісаны дастаткова схематычна і маляваліся ў агульных тыповых рысах, то ў творах пісьменнікаў, пазначаных праявамі бідэрмайерызму, расце цікавасць да матэрыяльна-культурнага ўзроўню сядзібнага жыцця. Характэрныя рысы бідэрмайерызму, пераходнага паміж рамантызмам і рэалізмам мастацкага стылю, даследчыкі бачаць у творчасці І. Ходзькі, П. Янкоўскага, Л. Штырмера, І. Крашэўскага, А. Плуга, Е. Фялінскай. У творах адзначаных аўтараў назіраецца большая разнастайнасць мадэляў шляхецкай сядзібы, часам дастаткова крытычнае асэнсаванне яе гістарычных заслуг і памылак. Варта падкрэсліць, што пры гэтым для большасці твораў застаецца актуальнай ідэалізацыя шляхецкай сядзібы, суадносіны яе з ідэяй Дому як сферы прыватнага жыцця асобы, прасторы сямейнай і радавой памяці.

Найбольшую паўнату і шматпланавасць сядзібны топас набыў у творах рэалістычнай скіраванасці. Мастацкая сістэма рэалізму давала шырокія магчымасці для праяўлення аўтарскай канцэпцыі шляхецкай сядзібы, сфарміраванай у адпаведнасці з мастацкімі задачамі пісьменніка, асаблівасцямі яго творчай індывідуальнасці і тымі актуальнымі праблемамі, якія ставіла перад творцам яго эпоха. Вобраз шляхецкага дому напоўніўся сацыяльна-гістарычным зместам і матэрыяльнай канкрэтыкай, постаці яго насельнікаў набылі індывідуалізацыю і псіхалагічную глыбіню. Разглядаючы раман Элізы Ажэшкі «Над Нёманам», А. Білютэнка піша: «У адпаведнасці з духам эпохі, у якой адносіны паміж людзьмі прымаюць выгляд матэрыяльных адносін, польскія рэалісты, у тым ліку і Э. Ажэшка, звяртаюцца да сацыяльна-псіхалагічнага

каментара і дакладных апісанняў абстаноўкі, звязваючы вобраз чалавека мноствам нітаў з матэрыяльнымі ўмовамі быту, якія вызначылі думкі, пачуцці, перажыванні, склад яго характару» [4, с. 115]. У літаратуры рэалізму сядзібны топас набывае поліфанічнасць, што яскрава праяўляецца ў раманах Э. Ажэшкі, дзе элементы пастаральнасці і ідэалізацыі цесна пераплецены з крытычна-аналітычным падыходам у асвятленні насычанага і разнапланаванага жыцця сядзібы Бенедзікта Карчынскага.

Эліза Ажэшка паказвае жыццё маёнтка Карчынскіх у цеснай сувязі з грамадска-палітычным і сацыяльна-эканамічным кантэкстам і апісвае яго няўхільны заняпад і страту былой гістарычнай ролі. Над сядзібай вее дух разбурэння і паступовага згасання: яна аплецена клубком праблем міжсасобных, юрыдычных, эканамічных, спавіта крэдытамі, абясцроўлена працэнтнымі выплатамі, над ёй вісіць пастаянная пагроза быць апісанай за даўгі і г.д. Карчын яшчэ захоўвае сляды былой стабільнасці і багацця, у ім *некалі быў добры дастатак і віравала гасціннае, шумнае і вясёлае жыццё*, а цяпер відаць цяжкія намаганні захаваць хоць трохі ад таго, што раней раскашавала і квітнела [1, с. 19]. У апісаннях сядзібы пісьменніца ўжывае знакавыя паўторы: *некалі дарагія шпалеры, ... некалі дыхтоўны плот, ... некалі багата аздобленыя сходы, ... выцёртая пазалота рамаў*, якія сведчаць, што лепшыя часы сядзібы Карчынскіх засталіся ў мінулым. Але насуперак усім акалічнасцям яе ўладальнік упарта стараецца ўтрымацца пад моцнымі ціскам новых рэалій часу. Агледзеўшы пакоі і дэталі аздаблення дому, пісьменніца рэзюміруе: *Гэта быў двор, дзе, відаць, пастаянна нешта псавалася, у якім даўно не дабудоўвалі і не ўзводзілі занавы, але тое, што стаяла і расло, даглядалі і аберагалі ... Было відаць, што за дваццаць з гакамі гадоў нічога тут не з'явілася, але нічога і не знікла, а тое, што няўмольны час брудзіў, ламаў і разбураў, нехта заўжды ачышчаў, рамантаваў і падпраўляў. Гэта стварала ўражанне, што няспынная праца павінна заповоіць, а то і зусім спыніць паступовы, але няспынны працэс ператварэння багацця ў беднасць* [1, с. 11].

У Карчыне няма ладу і гармоніі. Шматлікія постаці жыхароў дому глыбока індывідуалізаваныя, што стварае разнастайнасць псіхалагічных тыпаў мяшканцаў маёнтка, але пры гэтым пісьменніца перадае адчуванне адасобленасці і адчужанасці паміж блізкімі сваякамі, мужам і жонкай, бацькамі і дзецьмі, братам і сястрой. Разам з эканамічным заняпадам тут разбурана і былое духоўнае адзінства, характэрнае для сядзібнага жыцця папярэдняга часу, якое было падпарадкавана агульным традыцыям і нормам шляхецкай культуры. Класавы салідарызм, які існаваў як сацыяльная ўтопія ў творах першай паловы стагоддзя, разбураны дашчэнтку. Бенедзікт Карчынскі вымушаны весці бясконцыя судовыя працэсы з засцяпковай шляхтай за луг, выган, пакосы і гэтак далей. У паэтыцы твора адметнае месца займаюць разгорнутыя апісанні прыроды, якія малююць вакол маёнтка сапраўдны зямны рай, але пісьменніца пазбаўляе многіх насельнікаў сядзібы здольнасці адчуваць эмацы-

янальную сувязь з прыродай, разгледзець яе прыгажосць. Літаратура здаўна малявала ў сатырычным рэчышчы постаці духоўна дэфармаваных асоб, выхаваных на замежных раманах і адчужаных ад праблем роднага краю, – гэта, напрыклад, пані Гадульская і Шарманскі («Вяртанне пасла»), Талімена і Граф («Пан Тадэвуш») і інш. Цяпер падобныя асобы насяляюць шляхецкую сядзібу ў вялікай колькасці і, як баласт, цягнуць яе на дно. Дзейсныя, актыўныя героі або вядуць няроўнае змаганне з праблемамі, як Бенедыкт Карчынскі, або пакідаюць маёнтка, як Юстына Ажэльская.

З аднаго боку, Э. Ажэшка разбурае ідылічна-міфалагізаваны вобраз сядзібы, а з другога – шукае для яе новую функцыю, новае прызначэнне ў пераломны гістарычны перыяд. Для пісьменніцы шляхецкі дом – па-ранейшаму аснова нацыянальнага жыцця, зарука магчымага аднаўлення незалежнай дзяржавы, нацыянальнага Дому. Ажыццяўленне гэтай новай функцыі магчыма такім духоўна здаровым героям, як Бенедыкт і Вітольд Карчынскія, Юстына Ажэльская. Патрэбных асоб для будучага росквіту краіны пісьменніца бачыць і па-за межамі шляхецкай сядзібы – гэта Анзельм і Ян Багатыровічы. Выйсце з гістарычнага тупіка, якое прапануе Э. Ажэшка, – сацыяльная інтэграцыя, невыпадкова першапачаткова раман меўся быць названы «Мезальянс». У поліфанічным вобразе маёнтка Карчынскіх пісьменніца ўвасобіла духоўны, матэрыяльна-культурны, сацыяльна-эканамічны ўзроўні жыцця шляхецкай сядзібы, а разам з тым выявіла пазітывісцкі погляд на яе магчымую ролю ў надыходзячых гістарычных рэаліях.

Мастацкі вобраз шляхецкага двара за гэты працяглы час зазнаў істотныя перамены ад скептычна-крытычнага стаўлення ў творах класіцызму, пастаральнасці і настальгічнай ідэалізацыі ў сентыменталізме і рамантызме да аналітычнага падыходу і шматпланавага ўвасаблення ў творах рэалістычнай скіраванасці. У трансфармацыях сядзібнага топасу ў беларускай літаратуры XVIII–XIX стагоддзяў праявіліся асноўныя грамадска-палітычныя і ідэяна-эстэтычныя працэсы, якія адбываліся ў гэты перыяд на землях Беларусі-Літвы і пацягнулі за сабой змену парадыгм мыслення, каштоўнаснай іерархіі і традыцыйнай ролі шляхецкага саслоўя ў жыцці краіны.

ЛІТАРАТУРА

1. *Ажэшка, Э.* Над Нёманам / Э. Ажэшка ; пер. з пол., камент. А. Бутэвіча. – Мінск : Маст. літ, 2003. – 444 с.
2. *Баршчэўскі, Я.* Шляхціц Завальня, або Беларусь у фантастычных апавяданнях / Я. Баршчэўскі // Выбраныя творы. – Мінск : Беларус. кнігазбор, 1998. – С. 81–283.
3. *Бахтин, М. М.* Вопросы литературы и эстетики. Исследования разных лет / М. М. Бахтин. – М. : Худож. лит., 1975. – 504 с.

4. *Билютенко, Е.* Проблема мезальянса в романе Элизы Ожешко «Над Неманом» / Е. Билютенко // Творчество Элизы Ожешко в эстетическом пространстве современности : сб. науч. ст. – Гродно : ГрГУ, 2011. – С. 114–120.
5. *Карпінскі, Ф.* Вяртанне з Варшавы на вёску / Ф. Карпінскі // Беларуская літаратура XVIII – XIX стагоддзяў : зб. тэкстаў. – Мінск, 2000. – 229 с.
6. *Кісялёў, Г. В.* Беларускі пісьменнік XIX стагоддзя: калектыўны партрэт на фоне эпохі / Г. Кісялёў // Янка Лучына ў кантэксце самаідэнтыфікацыі беларускай літаратуры : матэрыялы Рэсп. навук. канф., Мінск, 25 мая 2001 г. – Мінск : Кнігазбор, 2002. – С. 113–117.
7. *Конан, У. М.* Вобразы і матывы зямнога раю ў паэзіі Адама Міцкевіча / У. М. Конан // Адам Міцкевіч і нацыянальная культура : матэрыялы Міжнар. навук. канф., Мінск, 7–11 верас. 1998 г. – Мінск : Беларус. кнігазбор, 1998. – С. 220–225.
8. *Лада-Заблоцкі, Т.* Ваколіцы Віцебска / Т. Лада-Заблоцкі. // Шляхам гадоў : гіст.-літ. зб. – Мінск : Маст. літ., 1994. – С. 270–288.
9. *Рогач, А.* Род Ходзькаў у гісторыі Беларусі / А. Рогач // Узгадаваны зямлёй Вілейшчыны : матэрыялы краязнаўчай канф., прысвеч. 210-годдзю з дня нараджэння Ігнацыя Ходзькі (1795 – 1861), Вілейка, 23 – 24 вер., 2005 г. – Мінск : Кнігазбор, 2007. – 50 с.
10. *Щукин, В.* Усадебный текст русской литературы: основные параметры / В. Щукин // *Studia Rossica.* – Warszawa, 1998. – Т. VI. – С. 87–100.
11. *Яцкоўскі, І.* Аповесць з майго часу, альбо Літоўскія прыгоды / І. Яцкоўскі. – Warszawa, 2010. – 290 с.
12. *Bohomolec, F.* Małżeństwo z kalendarza / F. Bohomolec. – Warszawa, 1808. – 122 s.
13. *Chodźko, I.* Obrazy litewskie / I. Chodźko. – Wilno : Nakładem i drukiem Józefa Zawadzkiego, 1847. – Ser. 1. – 271 s.
14. *Kostkiewiczowa, T.* Klasycyzm, sentymentalizm, rokoko: Szkice o prądach literackich polskiego Oświecenia / T. Kostkiewiczowa. – Warszawa : Wyd-wo nauk PWN, 1975. – 375 s.
15. *Niemcewicz, J.* Powrot Posła / J. Niemcewicz. – Warszawa, 1790. – 86 s.
16. *Syrokomla, W.* Poezye: wyd. zupełne. W 10 t. / W. Syrokomla. – Warszawa : Skład główny u Gebethnera i Wolffa, 1872. – Т. 4 : Utwory epickie. Utwory dramatyczne. – 351 s.
17. *Świrko, S.* Z Mickiewiczem pod rękę czyli życie i twórczość Jana Czeczota / S. Świrko. – Warszawa : Państw. Inst. Wydaw., 1972. – 390 s.

Друкавалася [у] : Бурдзялёва, І. А. Трансфармацыя сядзібнага топасу ў літаратуры Беларусі XVIII–XIX стст. / І. А. Бурдзялёва // Acta Albaruthenica. Literatura, język i kultura: tradycje i nowatorstwo. – Warszawa, 2016. – № 16. – S. 38–49.